

4. ЧИСЛІВНИК

- 4.1. Найдавніші протоукраїнські форми числівників.
- 4.2. Історія відмінювання числівників.
- 4.3. Словотвір числівників.
- 4.4. Висновки.

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, Німчук, В. В. (гол. ред.) Київ: Наукова думка, 1978.
3. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. *Історична граматики української мови*, Київ, 1980.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
2. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ, 1966.
3. Леута, О. І. *Старослов'янська мова*, Київ, 2017.
4. Mihaļjević, M. *Slavenska poredbena gramatika*, 2. dio, Zagreb, 2014.

Числівники належать до архаїчної групи слів основної лексики. Це давно сформована, замкнена група слів, неоднорідна за своєю граматичною будовою, в їх складі нема новотворів, окремі розряди числівників, навіть окремі числові назви відзначаються своєрідними граматичними особливостями. Крім назв для дуже великих чисел, усі числівники сучасної української мови були відомі в староукраїнській.

Прості кількісні числівники в староукраїнській мові були такі: **одинъ**, **одино** (одьно), **одина** (одьна); **дъва** (чол. р.), **дъвъ** (серед. та жін. р.); **трѣ** або **три** (чол. р.), **три** (серед. та жін. р.); **четыре** (чол. р.), **четыри** (серед. та жін. р.); **пять**, **шесть**, **семь** (седьмь), **осмь**, **дѣвѣть**, **дѣсятъ**, **сѣто**, **тысяча** (для всіх родів).

Групу складних кількісних числівників у сучасній українській мові становлять назви чисел другого десятка (11—19), назви десятків (20—90), назви сотень (200—900). У староукраїнській мові ці числівники були не складні, а складені. Числівники другого десятка утворювалися від назв одиниць і числівника *десять* в місцевому відмінку однини з прийменником на: **одинъ**

на **десяте**. Протягом історії словосполучення такого типу лексикалізувалися, в результаті фонетичних змін утворився компонент *-дцять*, що входить до числівників від *одинадцяти* до *двадцяти* та числівника *тридцять*.

Назви десятків первісно утворювалися способом множення. Вони сформувалися з назв одиниць, що показують кількість десятків, і слова *десять* у називному двоїни або множини чи у формі родового множини. Числівники **дѣва, три, чѣтырѣ - чѣтыри** в такому словосполученні узгоджувалися з числівником **дѣсѣтъ**, а числівники **пѣтъ** - **дѣвѣтъ** керували ним: **дѣва дѣсѣти** (наз. двоїни), **три дѣсѣте** (наз. множ.), **дѣвѣтъ, дѣсѣтъ** (род. множ.). Складені кількісні числівники, які називали числа другого десятка і десятків, при відмінюванні змінюють тільки другу частину: **дѣвѣхъ на десяте, двѣхъ дѣсѣти**. Числа, що називали сотні, змінювалися в обох частинах: **дѣвѣмасѣтома, пѣтисѣтомь**. У староукраїнській мові ці складені числівники перетворюються на складні. Своєрідними є числівники **сорокъ** і **дѣвѣносто**. Числівник *сорок*, історично споріднений зі словом *сорочка*, відмінювався як іменники з основою на *-*о*. Числівник *дѣвѣносто*, ймовірно, виник унаслідок фонетичних перетворень словосполучення *десять до ста*, що далі трансформувалося в *дѣвѣносто*. Назви сотень утворювалися способом множення. Склалися вони з назв одиниць, що показували кількість сотень, і слова *сѣто* в називному відмінку двоїни або множини чи в родовому множини: **дѣвѣсѣтъ (Н двоїни), три сѣта (Н множ.), чѣтыри сѣта (Н множ.), пѣтъсѣтъ (Р множ.)**. Складені кількісні числівники, які називали числа другого десятка і десятки, при відмінюванні змінюють тільки другу частину: **дѣвѣхъ на десяте, двѣхъ дѣсѣти**. Числа, що називали сотні, змінювалися в обох частинах: **дѣвѣмасѣтома, пѣтисѣтомь**. Складені кількісні числівники ще в праслов'янський період утворювалися приєднанням до назви більшого числа назв менших чисел за допомогою єднальних сполучників *и, ти, да*: **сѣто и пѣтъдѣсѣтъидѣва (152)**. Порядкові числівники утворилися від відповідних кількісних: **чѣтвертын, пѣтын, шѣтын, дѣвѣтын, дѣсѣтын, сѣтын, тысьмьчѣнъ**. Числівник **пѣрвѣ, пѣрво, пѣрва** утворився від іменного кореня **пѣрв-** з давнім значенням „передній“. Сучасний порядковий числівник *перший* утворився з форми вищого ступеня **пѣрв-ыш-ий**, у якій після занепаду *ь* приголосний *в* спростився. Порядковий числівник *другий* походить від іменника *друг*. Від утворених способом множення складених числівників 20—90, 200—900 відповідні порядкові числівники творилися так, що все словосполучення діставало порядкову форму: **чѣтырѣдѣсѣтого лѣта**. Прості порядкові числівники відмінювалися як відповідні прикметники, а при відмінюванні складених числівників змінювалася тільки перша частина: втории **на**

десяте, второго на десяте. Збірні числівники вживалися з іменниками, що називали парні предмети або вказували на множину: **дъвои, дъвою, дъвоѧ, обои, обою, обоѧ, трои, трою, троѧ, четверъ, четверо, четвера (четворъ, четворо, четвора), пятеръ, пятеро, пятера**. Вони відмінювалися за займенниковим типом у множині: **двоихъ, четверыхъ, двоимъ, четверымъ**. Для позначення дробових понять у староукраїнській мові вживалися слова **половина, полъ, третъ** або **третина, четвъртъ** або **четвертина, десьятина**. Відмінювання багатьох дробових числівників подібне до відмінювання іменників. *Поль* відмінювався як іменник з основою на *-й, *треть і четверть* – як іменники з основою на *-ї, *пятина, десятина* – як іменники з основою на *-ā.

4.1. Найдавніші протоукраїнські форми числівників

Один. Числівник *один* (одинъ < **кдинъ**) відмінювався як неособові займенники, зокрема як вказівний займенник **тъ, то, та** в однині:

	чол. р.	сер. р.	жін. р.
Н.	одинъ (одньъ)	одьно	одьна
Р.	одьного	одинного	одьноѳ
Д.	одьнѹ	одинѹ	одьнои
З.	одинъ	одьно	одьнѹ
О.	одьнимъ,	одинномъ	одьною
М.	одьномъ,	одинномъ	одьнои

Крім того, числівник **одинъ, одьно, одьна** міг мати і форми множини (пор.: Н. **одьни, одьна, одьны**, Р. **одьнъхъ, Д. одьнъмъ, О. одьнъми, М. одьнъхъ**), що виступали у сполученні цього числівника з іменниками, вживаними виключно у множині (т. зв. *pluralia tantum*).

Два. Числівник *два* (< **дъва**) мав, як і числівник *один*, родові форми і відмінювався, як вказівний займенник **тъ, то, та** в двоїні:

	чол. р.	сер., р.	жін. р.
Н. З.	дъва	дъва	дъвѳ
Р. М.		дъвою	
Д. О.		дъвома	

За зразком дѣва відмінювався також збірний числівник оба (пор.: Н.-З. **оба, обѣ, обѣ**; Р.-М. **обою**, Д.-О. **обома**).

Три, чотири. У найдавнішу добу в мовах східних слов'ян, як і в інших слов'янських, числівник *три* відмінювався, як іменники **-ї-* осн., а числівник *чотири*, як іменники з основою на приголосний у множині, причому обидва числівники мали окремі форми, принаймні в називному відмінку, для кожного роду:

	чол. р.	сер. р.	жін. р.	чол. р.	сер., р.	жін. р.
Н.	три, триє	три	три	четыре	четыри	четыри
Р.		трини,	трыи		четырь,	четырь
Д.		трымъ			четырьмъ	
З.		три			четыри	
О.		трыми			четырьми	
М.		трыхъ			четырьхъ	

П'ять — дев'ять. Числівники *п'ять* (пять < **пѣтъ**), *шість* (< **шесть**), *сім* (семь < **седмь**), *вісім* (< **осмь**), *дев'ять* (девять < **девятъ**) відмінювалися в давнину так, як іменники жіночого роду *-ї-* осн. в однині, причому категорія роду їм не була властива:

н.	пѣтъ (пѣтъ)	шесть	девятъ (девятъ)
р.	пѣти	шести	девати
д.	пѣти	шести	девати
з.	пѣтъ	шесть	девятъ
о.	пѣтню, -ью	шестню, -ью	девятню, -ью
м.	пѣти	шести	девати

Десять. Числівник *десять* (**дѣсятъ**), як і числівники *п'ять*—*дев'ять*, відмінювався в протокраїнській мові за зразком іменників жіночого роду *-*ї-* осн., хоч він і відрізнявся від них тим, що змінювався за числами, а деякі його форми творилися також за зразком іменників приголосних основ:

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	дѣсятъ	дѣсѣте	дѣсѣти(ѣ)
Р.	дѣсѣти (-є)	дѣсѣтъ	дѣсѣтѣ

Д.	ДЕСЯТИ	ДЕСЯТЬМЪ	ДЕСЯТЬМА
З.	ДЕСЯТЬ	ДЕСЯТИ	ДЕСЯТИ (Ъ)
О.	ДЕСЯТЬЮ (-ню)	ДЕСЯТЫ (-ьми)	ДЕСЯТЬМА
М.	ДЕСЯТИ (Є)	ДЕСЯТЬХЪ	ДЕСЯТҮ

Таке двояке оформлення відмінкових форм числівника *десять* у мові давніх східних слов'ян пояснюється тим, що він в давніші часи, на праслов'янському ґрунті відмінювався за зразком іменників приголосних основ і лише згодом, можливо, під впливом числівників типу *п'ять—дев'ять* почав відмінюватися за зразком іменників *-*ї-* основи, зберігаючи при цьому ряд давніх форм, які часто виступали як паралельні. Паралельні форми цього числівника функціонували при утворенні складних і складених числівників. Так, наприклад, у місцевому однини зазвичай виступає форма на *-и* (*о десяти*), в той час як у сполуці з прийменником *на* цей числівник виступає уже з флексією *-е* (пор.: *два на десяте* і т. д.).

Сто, тисяча. Числівник *сто* (< **сѣто**) відмінювався в давнину, як іменник середнього роду *-*ѣ-* основи.

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	сѣто	сѣта	сѣтѣ
Р.	сѣта	сѣтъ	сѣтҮ
Д.	сѣтҮ	сѣтомъ	сѣтома
З.	сѣто	сѣта	сѣтѣ
О.	сѣтъмь	сѣты	сѣтома
М.	сѣтѣ	сѣтѣхъ	сѣтҮ

Числова назва **тысяча** відмінювалась так, як іменники з основами на **-jā*.

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	тысяча	тысячѣ	тысячи
Р.	тысячѣ	тысячь	тысячю
Д.	тысячи	тысячамъ	тысячама
З.	тысячю	тысячѣ	тысячи
О.	тысячєю	тысячами	тысячама
М.	тысячи	тысячахъ	тысячю

У праслов'янській мові назви чисел не мали спільних, однорідних, притаманних лише їм граматичних властивостей. У давніші періоди історії слов'янських мов числівника як окремої частини мови, по суті, ще не було, був єдиний клас імен, слов'янські мови в давнину мали досить багату систему імен для позначення чисел і взагалі числових назв. З часом унаслідок різноманітних змін ці слова оформилися в окрему частину мови, поступово уніфікуючи свої граматичні форми, створюючи свою окрему відміну з певними особливостями, що відрізняють відмінювання цих слів від відмінювання інших імен. У цьому відношенні виділяються в сучасних слов'янських мовах лише кількісні числівники, які мають окремі свої граматичні ознаки, відмінні від граматичних ознак інших частин мови. Що ж стосується так званих порядкових числівників, то вони з погляду граматичного майже нічим не відрізняються від прикметників.

4.2. Історія відмінювання числівників

Один. Числівник *один, одно (одне), одна* в сучасній українській мові зберігає займенниковий тип відмінювання, тобто відмінюється, як вказівний займенник *той, те, та*, причому він може виступати також і в формах множини. Значення множини числівник *один* має зазвичай у сполученні з іменниками, що вживаються лише у множині (т. зв. *pluralia tantum*); пор.: *одні двері, одні ворота, одні сани* тощо; у сполученні ж з іншими іменниками він набирає відтінку неозначеності і сприймається як займенник; пор.: *заходили одні люди* (якісь люди) тощо.

Відмінюється цей числівник так:

	Однина			Множина
	чол. р.	сер. р.	жін. р.	
н.	один	одно, одне	одна	одні
р.		одного	однієї, одної	одних
д.		одному	одній	одним
з.	один	одно, одне	одну	одні, одних
м.		одним	однією, одною	одними
о.		(на) одному, однім	(на) одній	(на) одних

Сучасна українська мова зберегла рефлексі давніх форм цього числівника, зокрема форми називного і знахідного мають іменні, нечленні форми, в той час як в інших відмінках виступають займенні, членні форми.

Уже давні східнослов'янські форми числівника *один* згідно із законами східнослов'янської фонетики мали початкове *о-*, а не *је-*, як в інших слов'янських мовах. Відбитки давніх форм з початковим *є* функціонують і в деяких формах сучасної української літературної мови, що мають спільний корінь з цим числівником: *єдиний, єдність, єднати* тощо.

Два. Протягом історії числівник *два, дві* розвинув свої особливі форми і утворив окрему відміну, хоч рефлекси деяких давніх форм збереглися і в сучасній українській мові.

Зараз в українській мові цей числівник відмінюється так:

	чол. р. і сер.р	жін. р
Н.	два	дві
Р.		двох
Д.		двом
З.		Н. або Р.
О.		двома
М.		двох

У називному-знахідному чоловічого роду закономірно виникла форма *два* (< **дъва**); те ж саме маємо і в жіночому роді — *дві* (< **дъвъѣ**). Форма чоловічого роду *два* витіснила собою і давню форму середнього роду (вона повинна була б мати на українському ґрунті вигляд *дві* < **дъвъѣ**): *два села, два вікна* тощо.

Українська мова не зберегла давні форми родового-місцевого відмінків числівника *два*. У зв'язку з загальною втратою двоїни і числівник *два* в родовому-міщевому відмінках, як і в давальному-орудному, отримав форми на зразок множини, причому на українському ґрунті давня основа родового-міщевого відмінків **дъво-** > *дво-* збереглась, а за аналогією до числівникових форм **тръхъ, четырьхъ** (давній місцевий, що згодом витіснив і родовий) тут з'явилася флексія *-хъ*: **дъвохъ** > *двох*. Залишки давніх форм двоїни родового-міщевого числівника *два* засвідчені у сучасній українській мові лише в деяких складних утвореннях типу *двоюрідний, обоюдний*.

У сучасній українській мові функціонують окремі форми давального та орудного відмінків, причому в українській мові ці форми утворюються з основи *дво-* < **дъво-** (давня основа родового-міщевого). У формі давального відмінка, очевидно, за аналогією до форм числівників **тръмъ, четырьъмъ** з'явилася нова флексія *-мъ*: *двом* < **дъвомъ**, а в орудному закріпилася стара флексія *-ма*: *двома*.

Три, чотири. Числівники *три*: -ь (**трьє**), **три**, **четыре**, **четыри** в результаті різних змін, що відбулися протягом історії, в українській мові мають такий вигляд:

Н.	три	чотири
Р.	трьох	чотирьох
Д.	трьом	чотирьом
З.	Н. або Р.	Н. або Р.
О.	трьома	чотирма
М.	трьох	чотирьох

Називний відмінок. Числівники *три*: **трьє** (чол. р.), **три** (жін. та середн. р.), **четыре** (чол. р.), **четыри** (жін. та середн. р.) утратили категорію роду. Сучасні українські форми цих числівників *три*, *чотири*, що виступають як спільні форми для всіх трьох родів, є закономірними рефлексами колишніх форм жіночого та середнього роду.

Давальний відмінок. Сучасні українські форми давального відмінка числівників *трьом*, *чотирьом* витворилися із давніх форм *трьмь*, *четырьмь*, причому в них, як і в формах родового-місцевого відмінків, у закінченні замість очікуваного *е* (**трьмь** > *трем*) маємо *о*, яке виникло тут у такий же спосіб, як у родовому-міщевому відмінках (напевно, під впливом форми *двом*), а в літературній мові і в більшості говорів зберегло свою м'якість; однак у північних і в ряді південно-західних говорів *р* у цих формах вимовляється твердо: *тром*, *чотиром*, *штиром* (пор. відповідні форми родового-міщевого відмінків). Давньоукраїнські форми орудного відмінка **трьми**, **четырьми** в українській мові, як і в інших східнослов'янських, не збереглися, хоч вони досить довго, аж до XVII ст., фіксуються в українських пам'ятках.

П'ять—дев'ять. Числівники *п'ять* (< *пять*) — *дев'ять* (< *девять*) протягом історії зазнали незначних змін; рефлексі більшості давніх форм цих числівників повністю зберігаються в сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських.

Відмінювання у сучасній українській мові має такий вигляд:

Н.	п'ять	шість	сім	вісім	дев'ять
Р.	п'яти (п'ятьох)	шести (шістьох)	семи (сімох)	восьми (вісьмох)	дев'яти (дев'ятьох)
Д.	п'яти (п'ятьом)	шести (шістьом)	семи (сімом)	восьми (вісьмом)	дев'яти (дев'ятьом)
З.	п'ять (п'ятьох)	шість (шістьох)	сім (сімох)	вісім (вісьмох)	дев'ять (дев'ятьох)
О.	п'ятьма (п'ятьома)	шістьма (шістьома)	сьома (сімома)	вісьма (вісьмома)	дев'ятьма (дев'ятьома)
М.	п'яти (п'ятьох)	шести (шістьох)	семи (сімох)	восьми (вісьмох)	дев'яти (дев'ятьох)

У називному-знахідному числівники *п'ять—дев'ять* зберегли певні старі форми з фонетичними змінами. Окремого зауваження вимагає сучасна українська форма *вісім*. Вона виникла з давньої форми *осмь*, у якій з'явилося приставне *в* і вставне *е* (після занепаду кінцевого *ь*), яке, як і старовинне *о* в початковому складі, перейшло в *і* (*осмь — восемь — вісім*); очевидно, цей перехід відбувся, мабуть, не фонетичним шляхом, а за аналогією до *сім*. Що ж до *і* в початковому складі, то його можна вважати наслідком прогресивної асиміляції, але більш імовірним є пояснення цього і як результату фонетичного переходу *о > і*: *осмь > (в)ісм, ві-с(е)м*, а далі під впливом *сім—вісім*.

Сучасна українська мова в родовому, давальному і місцевому має рефлексі давніх форм: *п'яти* (< *пѣти*), *шести* (< *шестьи*), *семи* (< *семи* < *седми*) *восьми* (*осми*), *дев'яти* (< *дѣвѣти*). Паралельно з цими формами вживаються й нові, що виникли за аналогією до відповідних форм числівників *два—три*. Так, за аналогією до форм родового-місцевого відмінків *двох—трьох* маємо відповідні форми і від числівників *п'ять—дев'ять*: *п'ятьох, шістьох, сімох, вісьмох, дев'ятьох*; за аналогією до форм давального відмінка *двом—трьом — п'ятьом, шістьом, сімом, вісьмом, дев'ятьом*.

В українській мові в орудному відмінку числівників *п'ять—дев'ять* поширилася форма на *-ма*, що виникла під впливом давньої форми давального-орудного відмінка двоїни від числівника *десять* (*десятьма* < *с дѣсьть-ма*), який здавна вже почав зливатися з цими числівниками в одну відмінювану групу, або ж під впливом відповідної форми числівника *два—двома*: *п'ятьма, шістьма, сьома, вісьма, дев'ятьма*. Паралельно вживаються і форми *п'ятьома, шістьома, сімома, вісьмома, дев'ятьома*, що виникли, мабуть, під впливом форми *двома*.

Десять. Числівник *десять* у сучасній українській мові має такі форми:

- Н. десять
- Р. десяти, десятьох
- Д. десяти, десятьом
- З. десять, десятьох
- О. десятьма, десятьома
- М. (на) десяти, (на) десятьох

Цей числівник протягом свого історичного розвитку зазнав значних змін. У сучасній українській мові він зберігає лише форми однини, та й то значно видозмінені. Форми ж множини і двоїни ним давно вже втрачені. Залишки їх засвідчені лише в складних числівникових утвореннях та в окремих сучасних відмінкових формах.

У сучасній українській мові числівник *десять* своїми відмінковими формами зовсім не відрізняється від числівників *п'ять—дев'ять*. Зараз він повністю злився з ними в одну відмінювану групу, хоч у давнину між цими числівниками існувала значна різниця.

Сучасні форми називного-знахідного відмінків являють собою органічні рефлексі старовинних форм: *десять* < ~~*дєсѣтъ*~~. У знахідному відмінку функціонує паралельна форма, що збігається з формою родового відмінка і живається при іменниках, що означають осіб: *десятьох хлопців* та ін. У родовому, давальному та місцевому закономірними є рефлексі давніх форм: *десяти, на десяти* (~~*дєсѣти*~~ > ~~*дєсѣти*~~). Але тут паралельно виступають і новотвори — *десятьох, десятьом, на десятьох*, що виникли, як і відповідні форми числівників *п'ять—дев'ять*, за аналогією до відповідних форм числівників два, три (*двох, трьох; двом, трьом*), хоч на процес формування могли зробити певний вплив також давні форми місцевого і давального відмінків множини цього займенника (пор.: ~~*дєсѣтъхъ, дєсѣтъмъ*~~).

У ролі орудного відмінка виступає рефлекс давньої форми давально-орудного двоїни *десятьма* (< ~~*дєсѣтъма*~~) чи паралельна форма *десятьома*, що виникла під впливом форми *двома, трьома*.

Сто. Числівник *сто* в сучасній українській мові має такі форми:

- Н. З. сто
- Р. Д. О. М. ста

Зіставлення давніх форм цього числівника з сучасними свідчить, що він протягом історії зазнав чимало змін. У першу чергу, тут треба відзначити

втрату форм множини і двоїни, які зовсім вийшли з ужитку, залишивши після себе помітні відбитки в складних числівниках на означення сотень (відмінювання цих числівників: *двохсот, двомстам, двомастами, двохстах; семисот семистам, сьомастами чи сімомастами, семистах*).

Однак і в збережених формах однини сталося також багато змін.

У сучасній українській літературній мові відмінювання цього числівника в значній мірі уніфікувалося; замість давніх п'яти форм маємо тепер лише дві відмінкові форми: *сто* — називний-знахідний, *ста* — родовий-давальний-орудний-місцевий.

У сучасній українській мові за зразком числівника *сто* відмінюються також числівники *сорок, дев'яносто*.

Тисяча. Числівник *тисяча* в сучасній українській мові відмінюється так, як іменники жіночого роду першої відміни мішаної групи:

	Множина	Однина
Н.	тисяча	тисячі
Р.	тисячі	тисяч
Д.	тисячі	тисячам
З.	тисячу	тисячі
О.	тисячею	тисячами
М.	(на) тисячі	тисячах

4.3. Словотвір числівників

Один. Числівник *один* за своїм походженням становить собою складну структуру *од- +инь*. Перша складова частина його *од- (jed-)* є, напевне, обмежувальна частка *jed (> od)*, можливо, займенникового походження зі значенням «лише», «тільки».

Перша частина *од-* властива всім граматичним формам цього числівника, а друга *-инь* виявляється лише в формах називного - знахідного відмінків однини чоловічого роду. У той час як інші прості слов'янські числівники знаходять собі відповідники в неслов'янських індоєвропейських мовах і, таким чином, можуть бути виведені із праіндоєвропейської мови-основи, слов'янському *jed -in-ъ, jed -ьn-ъ* в інших індоєвропейських мовах відповідника не знаходимо. Однак другій складовій частині цього числівника *-инь (-ьнъ)* у багатьох індоєвропейських мовах відповідники є; пор., наприклад, лат. *unus*, фр. *uns, une*, готськ. *ains*, ст. сканд. *einu*, ст. англ. *an*, ст. сакс. *en*,

ст. в. нім. *ein*, суч. нім. *ein*, лит. *venas*, латиськ. *vins* і т. д. У зв'язку з цим *jed -in-ъ, jed -ьп-ъ* це новотвір праслов'янської епохи, який складається з двох структурно-симетричних елементів: обмежувальної частки **jed - <*ed* – займенникового походження та суфікса відносності – **in-ъ – (jed -in-ъ)*.

Одинадцять — *дев'ятнадцять*. Складні числівники від *одинадцяти* до *дев'ятнадцяти* були в давнину власне складеними, тобто словосполученнями: *одинъ (-но, -на) на десяте, дъва (-ѣ) на десяте, трик (три) на десяте* і т. д. Здавна вже в цьому словосполученні числівник *десять* почав виступати також у формі знахідного відмінка: *одинъ на десятъ, дъва на десятъ, три на десятъ* і т. д.

З часом складові елементи такого словосполучення зростаються, перетворюючись в єдине, хоч і складне, слово: *-десятъ>-дъсятъ>-дсятъ*, а далі *-дцять*.

Двадцять—*дев'яносто*. Першою складовою частиною цих словосполучень виступали назви чисел на означення одиниць у називному відмінку, а другою — числівник *десять* у різних відмінкових формах: *дъва десяти* (наз. дв.), *три десяте* (наз. мн.), *четыре десяте* (наз. мн.), *пять десятъ* (род. мн.); форма родового множини від *десять* виступала і в решті утворень: *шесть десятъ, семь (седмь) десятъ, осмь десятъ, девять десятъ*.

Числові словосполучення *дъва десяти, три десяте* в процесі зрощення їх складових елементів і перетворення самого словосполучення в одне слово, в складний числівник в останній своїй складовій частині зазнали тих же змін, що й числові словосполучення *одинъ на десяте, дъва на десяте* тощо, тобто складовий елемент *десяти, десяте* перетворився зрештою в *-дцять: двадцять, тридцять*. Злиті форми цих числівників фіксуються в пам'ятках вже з XIII ст.

Як виникла числова назва *сорок*? Ймовірною є догадка, особливо відстоювана акад. Л. А. Булаховським, що *сорок* — це первісно іменник з матеріальним значенням «сорок», «сорочок», який почав уживатися в значенні числа взагалі для позначення чотирьох десятків. «Сорок» же чи «сорочок» за Київської доби означало «мішок», у який вкладалося 40 шкір соболів чи куниць на повну шубу.

Замість давніх *девять десятъ* уже з XIV ст. починає вживатися в пам'ятках числова назва *дев'яносто*. З часом ця нова назва зовсім витіснила з ужитку стару на всій території східного слов'янства, хоч у ряді південно-західних українських говорів збереглися також рефлексі давньої форми: у закарпатських говірках: *дев'ядисят, дев'ядесятъ* та ін. припущення, що *дев'яносто* сягає складеної форми *десятъ до ста*; форма *де-са—до с(ъ)та* (пор. лат. *un-de-viginti* — 19) через дисиміляцію змінилось на «десяно-

сто» і, будучи етимологічно незрозумілою, потім ця форма перетворилася на сучасне *дев'яносто*. Цікавою є інтерпретація проф. О. О. Потебні, який вважав, що *дев'яносто* утворилося за способом віднімання (за зразком лат. *undeviginti*), причому в цьому утворенні *о* він вважав за префікс із значенням «від» (<ьтъ): *де-вян-о-сто* = 9 (десятків) від ста.

Сучасні українські форми складних числівників на означення сотень – це закономірні рефлекси відповідних давніх числових назв у злитому вигляді.

Збірні числівники сучасної української мови *обидва, обидві* – це поєднання основи давнього збірного числівника *оба, обі* (< **обѣ**) з формами простого кількісного числівника *два* (< **дѣва** — чоловічий і середній рід) і *дві* (< **дѣвѣ** — жіночий рід).

Збірний числівник *обидва, обидві*, а також і обоє в сучасній мові має форми, утворені з давньої (оба): *обох, обом, обома, на обох*.

Збірні числівники *двоє, троє, четверо, п'ятеро* та інші на *-ер* – це середній рід колишніх рідко вживаних форм **дѣвон, дѣвом, дѣвоя; трон, троє, троя; четверѣ, четверо, четвера** і т. д. Вони вживалися в давнину у значенні прикметників двійний, трійний і т. д.

Дробові числівники. Сучасні дробові числівники *півтора, півтори, півтора-ста* утворилися із поль-втора (Р. нечленного порядкового числівника чоловічого роду *вѣторѣ*); поль-вторы (Р. нечленного порядкового числівника жіночого роду *вѣторы*); поль+-втора-ста (Р. однини від *съто*).

У давнину були відомі аналогічні утворення і від інших числівників: *поль третини (2,5), поль четверта (3,5)* і т. д.;

Порядкові числівники. Порядкові числівники в давнину, як і тепер, відмінювалися так, як прикметники, і, мали нечленну і членну форми: **първъ, вѣторѣ, третѣ, четвъртѣ, пятѣ; първый, вѣторын, третин, четвъртый, пятый** і т. д. Творилися вони звичайно від числівникових коренів, власне від коренів слів з числовим значенням, за допомогою тих же словотворчих засобів, що й звичайні прикметники.

Сучасна українська форма порядкового числівника *перший* є новотвір (пор. ст.укр. *първыи*) із суфіксом вищого ступеня порівняння *-ьш-*:

първ- + **-ьш-ни** > **първ ьш ни** > *перший*, де *в* втрачено разом із втраченою слабкою *ь*, а *другий* із **дрѣгъ-** + **-ни** > **дрѣгый** > *другий* (пор. також білор.: *першы, други*).

4.4. Висновки

Числівники протягом історії зазнали відчутних змін.

Крім зменшення різноманітності числових назв, що спостерігається в процесі історичного розвитку української мови, значно упорядкувалося відмінювання числівників, зокрема кількісних.

У системі числівників протягом багатьох століть відбулися, як і в інших частинах мови, значні зміни в напрямі уніфікації їх формотворення й словозміни.

Все це означає посилення абстрактності числівників у сучасній мові в порівнянні з давнішими періодами їх розвитку, дальшу консолідацію цієї групи слів як окремої частини мови.